

*Протоієрей Микола Данилевич,
викладач КДАіС*

Генезис ідеї «Москва — Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу

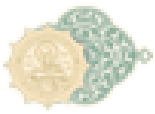
Доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур»

Від першого Риму до Третього

Перш ніж говорити про виникнення та розвиток ідеї «Москва — Третій Рим» у Московському царстві в XV столітті, вважаємо, що для формування повного та цілісного уявлення про цю ідею, як і про «ідею Риму» взагалі, було б доцільним зробити короткий екскурс в історію першого та другого Риму й окреслити основні тенденції, які визначали культурний код цих історичних формувань.

Згідно з політичними поглядами древнього світу, які згодом поділяла і середньовічна політична філософія, у світі могла існувати лише одна імперія. Як на Небі панує один єдиний Бог, так і на землі повинен бути один імператор, одна імперія. Земне життя — це відображення небесної дійсності, небесного архетипу. Земним відображенням такого небесного порядку в процесі історичного розвитку стало Вічне Місто — Рим. Ця ідея, властива вже язичницькому періоду історії Риму, набула ще більшого ідейного змісту в християнську епоху його існування.

Ідею Риму, як вічного міста, яке навіки має стояти непорушно, поділяли і варвари, що нападали на імперію. Перебуваючи під магічною дією цієї ідеї, вони спочатку не могли й думати про захоплення Риму, хоча дуже часто могли досягти цього без особливих зусиль. Спочатку всі війни, які вони вели з імперією, були спрямовані на те, щоб отримати від неї дозвіл на поселення в її межах. Часті напади на Італію взагалі, і на Рим зокрема розхитали сильну владу імператора і почали підточувати ідею Риму як таку. Імператори стали більше проживати в Медіолані, Равенні, а з завоюванням східних провінцій і в Нікомідії (Мала Азія), як, наприклад, імператор Діоклетіан (284–305 рр.). Центр імперії поступово зміщується на Схід. «Культурна та релігійна криза, яку Римська імперія переживала в IV столітті — це один із найважливіших моментів, які

коли-небудь переживала всесвітня історія. Древня язичницька культура зіткнулася з християнством...»²¹⁵.

У зв'язку з цим імператор Костянтин став серйозно замислюватись над перенесенням столиці на береги Босфору, в древнє місто Візантій. Тим більше, що після легалізації християнства (313 р.), яке Костянтин задумав зробити офіційною релігією імперії, місто Рим, де все нагадувало про його язичницьке минуле, не міг бути столицею християнської імперії. Тому в 330 році столиця було перенесено у Візантій, який став називатись Другим Римом, Новим Римом, і тільки згодом Константинополем — містом Костянтина. Цікаво, що перенесення столиці до Візантії сприймалося сучасниками не як перенесення імперії (*translatio imperii*), а як її оновлення (*renovatio imperii*).

Перенесення столиці було дуже далекоглядною справою, оскільки незабаром (у 410 р.) Рим захопили готи на чолі з Аларіхом. Для тогочасної людини ця подія мала величезне значення. Падіння Риму в свідомості сучасників асоціювалось з обвалом усього існуючого ладу. Прибічники язичницької релігії почали говорити про те, що такі випробування послані на Рим за те, що він залишив віру предків. Відповідь на ці питання, на ці виклики сучасності дав блаженний Августин у своїй книзі «О граде Божієм»²¹⁶.

В 476 році представник германського племені Одоакр змістив останнього імператора Ромула Августула, а після його смерті в 480 році послав до Другого Риму — Константинополя — посольство, яке, віддавши імператору Зенону знаки імператорської влади, зачитало послання Одоакра Зенону, де новий владика Італії висловлював думку, яка вірно характеризувала менталітет епохи: «Як сонце одне на небі, так і на землі має бути лише один імператор»²¹⁷. Одоакр просив для себе лише титул патріція і дозволу керувати Італією, що він і отримав.

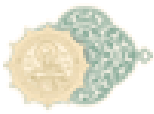
Війни Візантійської імперії з Персидською в VII ст. також носили релігійний та ідейний характер. Оскільки, відповідно до менталітету епохи, на землі могла бути лише одна справжня імперія, то до тих пір, поки поряд існує інша (а в VII столітті це була Персидська імперія), Візантія не могла називатись справжньою імперією. Тому війна візантійського імператора Іраклія (610–641 рр.) з персами була священною війною за право називатись справжньою імперією, війною за божественну санкцію бути основою, центром світу. Саме з цієї причини тільки після остаточної перемоги над персами в 629 році, імператор Іраклій взяв титул василевса — тобто царя. До того ж він називався автократом — самодержцем.

²¹⁵ Васильев А. А. История Византийской империи. Том. 1. Гл. 2.

Див. <http://gumilevica.kulichki.net/vaa/vaa121.htm#vaa121para01>

²¹⁶ Успенский Ф. И. История Византийской империи. М., 1999. Т. 1. С. 133.

²¹⁷ Дашков С. Б. Императоры Византии. М., 1996. С. 44–45.

У релігійному та історіософському розумінні Перший Рим завжди був першим, незважаючи на занепад у політичному відношенні. Римський первосвященник — папа, був першим у диптиху (тобто порядку, протоколі) серед предстоятелів інших християнських Церков. Константинопольський патріарх був другим. Проте, після церковного розколу 1054 року, перше місце відійшло до єпископа тодішньої столиці. Ідейно, історіософськи, саме *відпадиння в єресь* Першого Риму вважалося реальним падінням Риму, на що згодом і вкаже творець теорії Третього Риму — старець Філофей. Тепер єдиним православним царством та хранителем істинної віри була Ромейська імперія — Візантія.

Із плином часу, через турецьку загрозу, візантійські імператори почали переговори із Заходом з приводу отримання військової допомоги, на що Захід в особі папи відповідав вимогами приєднатись до Західної, тобто Католицької Церкви. Під тиском імператора Візантійська Церква підписала дві унії — Ліонську (1274 р.) та Флорентійську (1439 р.), які на практиці не були прийняті простим народом. Так чи інакше, але падіння Константинополя в 1453 році сучасники, а особливо православні Московського царства, розглядали і тлумачили як кару Божу за відступництво від віри.

Стосовно ж християнського розуміння «ідеї Риму», то воно подвійне, як і саме місто Рим. З одного боку — розкішні язичницькі будівлі на поверхні, а з іншого — під землею знаходиться інше місто, — християнське, катакомбне. Відповідно до першого, біблійного розуміння, синонімом Риму є місто Вавилон, на що однозначно вказує виданий католиками «Словник біблійного богослов'я»²¹⁸. Рим — це місто зла, гріха, «вавилонська блудниця», місто, в якому з'явиться на світ антихрист. Але було й інше, не біблійне, а радше історіософське розуміння, за яким Рим — столиця вічного православного царства, причому «вічного» лише до Другого Пришестя Христового. Римське царство — одне з тих чотирьох царств, які описані в книзі пророка Даниїла (Дан. 2 та 7 гл.), і являють собою космічну повноту. В цьому останньому язичницькому царстві виникла Церква Христова, а згодом і християнська імперія. Відповідно переосмислювались і старозавітні пророцтва. Паралельно з есхатологічним звучанням у назві «вічного міста» починають явно звучати дві нові ідеї, — богообраності народів та спадковості царств²¹⁹. І якщо «Другий Рим» — Константинополь сприймався переважно саме в історіософському значенні, то семантика «Третього Риму», тобто Риму останнього, цілком визначено веде в царину есхатології.

²¹⁸ Словарь библейского богословия. Брюссель, 1974. С. 984.

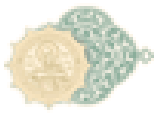
²¹⁹ Кириллов И. А. Третий Рим. М., 1914. С. 5.

Виникнення ідеї «Москва — Третій Рим»

Після падіння Константинополя змінилася геополітична карта світу. Єдиним православним, і спочатку відносно, а згодом і повністю політично незалежним царством стало царство Московське. Такі зміни в геополітичному становищі Москви, безумовно, мали призвести до історичного та політичного осмислення цих подій. Але слід зауважити, що це осмислення проходило крізь призму есхатологічних переживань тогочасного мешканця Московського царства. Дійсність була важкою, — монголо-татарське ярмо, яке було повністю скинуте лише в 1480 році, загальна руїна, очікування кінця світу, які були пов'язані з тим, що на 1492 р. від Різдва Христового припадав 7000 рік від створення світу за олександрійським літочисленням, якого дотримувалась Православна Церква, зрада греків православної вірі на Флорентійському соборі, та ще й падіння Константинополя, — все це не могло не породити есхатологічних настроїв, і, відповідно, есхатологічного розуміння історії. Падіння Константинополя стало апокаліптичним знаменням, яке пізніше Андрієм Курбським тлумачилось як наслідок того, що *сатану було звільнено з його темниці* (Одкр. 20:7). На Москву зненацька звалилося важке завдання, — бути охоронцем та захисником Православ'я, яке похитнулось у Царгороді й виникла загроза, що воно взагалі може зникнути. «Російський релігійний “месіанізм” дійсно зароджувався в есхатологічній напрузі, в переживаннях та тривогах»²²⁰. Та історичні події підтримували цей месіанізм. Окрім уже згаданого 1453 року, слід згадати 1472 рік, коли московський цар Іван III взяв шлюб з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог і двохоголовий орел на законній підставі розкрив свої крила над Московією. В 1480 році було безповоротно скинуто монголо-татарське ярмо. Підтверджується історіософська схема візантійських істориків про мандруюче Царство, про вже згадану спадковість царств. За цією схемою існує «ідея Риму» взагалі, яка сама по собі є вічною (до Другого Пришестя Христа), але в земній історії вона не обов'язково пов'язана з однією державою. Ця ідея може «мандрувати», переходити, знаходити своє втілення в тій чи іншій імперії. Оскільки Перший Рим зрадив Православ'ю, то Царство перейшло до Нового, Другого Риму. Але з часом і Другий Рим також зрадив вірі. Тож чи не настав час нового перенесення царства — до Москви? Так почала зароджуватись ідея «Москви — Третього Риму». І, забігаючи наперед, скажемо, що Філофей у своєму посланні до царя Василя Івановича ставив міцність та непохитність його царства в пряму залежність від того, наскільки цар буде вірним православній

²²⁰ Никульшин Д.А. Проблема превращения эсхатологической концепции монаха Филофея в идеологическую доктрину Московского государства. Див. <http://www.cunnnet.net/sofia/04-2002/text/0405.html>

вірі та Церкві. **Інакше кажучи, ця ідея має релігійну, а не політичну основу.**

Зародок цієї ідеї можна вбачати вже в так званому «Сказанні про Флорентійський собор»²²¹ суздальського ієромонаха Симеона, датованому 1441 роком. Симеон, який був учасником Флорентійського собору, описавши всю його історію, а також згадавши про те, як митрополит Київський і всієї Русі Ісидор підписав унію і, таким чином зрадив Православ'ю, вказує, що «...на Русі велике православне християнство більше всіх» і величає московського князя «благовірним, христолюбивим і благочестивим істинним православним великим князем білим царем всієї Русі»²²². Подібні ідеї висловлювались і в «Сказанні о князях Владимирских».

Тут варто зазначити, що вже з самого початку існування цієї, головним чином, есхатологічної ідеї, паралельно існувало політичне трактування ідеї Риму. Наприклад, можна навести слова митрополита Московського Зосими, який у своїй передмові до Пасхалії на восьму тисячу років (1492 р.), згадавши відомі євангельські слова «будуть перші останніми і останні першими» (Мк. 10:31) каже, що, подібно до того, як Царгород свого часу «називався новим Римом», так і тепер Москва — «новий град Константин»²²³. «У цій новій російській формулі національного месіанства явно видно перефразування історичних формул як візантійського історика Манассеї, який називає Константинополь наступником Риму, так і його болгарських послідовників, які вважали Болгарію спадкоємицею Риму й Візантії», — каже проф. В. Зеньковський²²⁴. Проте, досліджуючи генезис ідеї Риму, слід відзначити, що тут перехід до ідеї Філофея не такий простий та очевидний, як могло б здатися на перший погляд. У даному випадку очевидним є формування ідеї «Москви — нового Константинополя», тобто політичної складової, яка не мала прямого відношення до есхатологічного Третього Риму. Об'язно кажучи, з одного джерела витікали дві різні за своїми властивостями ріки.

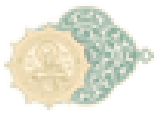
Для середньовічної християнської писемності було важко відділити жанр чисто церковного твору від політичного. Але в деяких випадках

²²¹ Повна назва «Сказание о составлении осмаго собора латыньского и о извержении Сидора прелестнаго и о поставлении в русей земли митрополитов». Див. Хожание во Флоренцию // Памятники литературы Древней Руси: XIV — середина XV века. М., 1981. (Подготовка текста, перевод и комментарии Н.А. Казаковой). С. 468–493. Текст «сказания» можна знайти в інтернеті за адресою: http://www.krotov.info/acts/15/2/8_sobor.htm

²²² Карташов А.В. Судьбы Святой Руси. М., 1999. С. 53.

²²³ Идея Рима в Москве XV–XVI века. Источники по истории русской общественной мысли. Рим, 1989. С. 123–124.

²²⁴ Зеньковский В. История русской философии. Париж, 1950. Т. 2. С. 30.

це було б корисно робити, хоча б для виявлення того чи іншого контексту. Так, наприклад, болгарська хроніка середини XIV століття має сутубо політичний зміст: «Все це сталося зі старим Римом; але наш Новий Царград (тобто болгарське місто Тирново — св'ящ. М. Д.) стоїть та росте, кріпиться та омолоджується»²²⁵. Болгарський автор міг, за прикладом Манассеї називати сучасний йому центр Болгарії — Тирново, і Другим Римом, і Другим Царгородом, хоча перший на той час уже впав, а другий ще був у досить стабільному становищі. У такому разі позиція болгарського літописця є патріотичною і не більше того. Головне, що його Тирново — **не Третій Рим, тобто не останній, не есхатологічний**. В даному випадку як у словах митрополита Зосими, так і в словах болгарського літописця **треба розуміти головним чином Другий Константинополь — тобто сильну політичну владу, а не Третій Рим**.

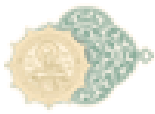
Старець Філофей та його ідея

Саме в цей період монах Філофей, який був ченцем заснованого близько 1450 року св'ятим Єфросином Псковським (†1481) Спасовеликопустинського Єлеазарового монастиря, пише послання московському царю Василю Івановичу. Головною метою послання є повчання та «увещевание» царя вести справжнє християнське життя, тому що його царство одне залишилось православним, християнським, а попередні припинили своє існування саме за гріхи, за аморальне життя, за зраду вірі. І як доказ цього старець Філофей наводить таку аргументацію: «Ибо старого Рима Церковь пала по неверию ереси Аполлинария, второго же Рима, Константинова-града, церковные двери внуки агарян секирами и оскогдами рассекли. И вот теперь третьего, нового Рима, державного твоего царства, святая соборная апостольская Церковь во всех концах вселенной в православной христианской вере по всей поднебесной больше солнца светится. Так пусть знает твоя державность, благочестивый царь, что все православные царства христианской веры сошлись в едином твоём царстве: один ты во всей поднебесной христианам царь»²²⁶. Цю думку Філофей продовжує словами, які згодом стали девізом людей з москвоцентричним мисленням: «храни и внимай, благочестивый царь, тому, что все христианские царства сошлись в одно твое, что **два Рима пали, а третий стоит, четвертому же не бывать**. И твое христианское царство другим не сменится...»²²⁷ Ця ж ідея повторюється Філофеем і в його «Послании к Мисюрю Мунехину о неблагоприятных днях и ча-

²²⁵ Цит. по: Наставник Иоанн Миролюбов. Деятельность Московского Печатного Двора при патриархе Иосифе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословия. Сергиев Посад, 1993, машинопись. С. 25.

²²⁶ «Послание великому князю Василию об исправлении крестного знамения и о содомском блуде». Див. <http://old-rus.narod.ru/07.html>

²²⁷ Там же.

сах»²²⁸: «Так знай, боголюбец и христолюбец, что все христианские царства пришли к концу и сошлись в едином царстве нашего государя, согласно пророческим книгам, и это — российское царство: ибо **два Рима пали, а третий стоит, а четвертому не бывать**»²²⁹.

Сучасні російські, українські та зарубіжні вчені майже одноставно вбачають в цих словах Філофея про те, що Москва — це Третій Рим, виключно політичний зміст. Старця Філофея в науковій літературі часто називають «публіцистом», «що ідеологічно обґрунтував самодержавну владу московського великого князя»²³⁰. Навіть в узагальнюючих працях з історії російської літератури підкреслюється значення Філофея як творця політичної теорії, «проникнутої патріотизмом, відчуттям гордості за свою батьківщину, глибокою вірою у всевітньо-історичне покликання Московської єдиної державності»²³¹.

Проте по-іншому ставляться до духовної спадщини старця Філофея православні дослідники. Так, професор Київського університету імені святого князя Володимира священик Василь Зеньковський вказує на есхатологічну спрямованість послань, а в історіософському плані на безумовну провиденційність, коли «кінцева доля світу пов'язана лише з тим, що робиться в християнських народах», тим більше що для «старця Філофея історичний пульс б'ється лише у взаєминах Бога і обраного народу»²³².

На наш погляд, найбільш глибоко весь пафос послань старця Філофея підмітив професор протоієрей Георгій Флоровський: «Це була саме есхатологічна теорія, і в самого старця Філофея вона строго витримана в есхатологічних тонах та категоріях»²³³. Флоровський відчув суть історичного моменту, який переживав тогочасний православний світ: «Третій Рим визначається на фоні кінця, що наступає... відчувається скорочення історичного часу, укоріненність історичної перспективи»²³⁴. Оскільки Третій Рим проголошується останнім, апокаліптичним, оскільки «четвертому не бути», то перед Руссю, за словами проф. Зеньковського, ставиться «релігійно-захисне завдання»²³⁵. «У посланні до великого князя Філофей саме застерігає і навіть погрожує; але не славословить, — пише прот. Г. Флоровський, — тільки вже вторинно цю апокаліптичну схему було використано й перетлумачено офіційними книжниками в па-

²²⁸ Це послання зустрічається і з іншою назвою: «Послание на звездочетцев».

²²⁹ «Послание старца Филофея к Мисюрю Мунехину о неблагоприятных днях и часах». Див. <http://old-rus.narod.ru/07.html>

²³⁰ Колесов В. В. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси конца XV — начала XVI в. М., 1984. С. 732.

²³¹ История русской литературы. М.-Л., 1945 г. Т. 2. Ч. 1. С. 36.

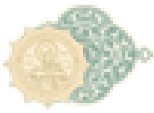
²³² Зеньковский В. История русской философии. Париж, 1950. Т. 2. С. 47.

²³³ Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1988. С. 11.

²³⁴ Там же.

²³⁵ Зеньковский В. Русское старообрядчество. Мюнхен, 1970. С. 33.

негіричному розумінні. І тоді вона перетворюється в своєрідну теорію офіційного хіліазму»²³⁶.

Як доказ того, що наведені слова Філофея треба розуміти в церковно-му та есхатологічному сенсі, але не в політичному, свідчить як сам текст, так і контекст послань. Чого варті тільки одна назва послання до Мисюрі Мунехіна: «О неблагоприятных днях и часах»? Цікаво, що в посланні до князя Василя Філофей говорить про Перший Рим не як про державу, не як про імперію, а як про Церкву («Ибо старого Рима церковь пала»). Тут очевидне релігійне, а не політичне розуміння історії. У даному випадку Філофей натякає на відпадання Західної (Католицької Церкви) від Східної (Православної), яке офіційно мало місце в 1054 році, внаслідок «ереси Аполлинарія», тобто через вставку в Символ віри так званого *Filioque* («і від Сина») — вчення про те, що Дух Святий походить від Отця і від Сина. Згадуючи про Другий Рим, Філофей так само має на увазі головним чином падіння не держави, а Церкви («второго же Рима, Константинова-града, церковные двери внуки агарян секирами и оскордами рассекли»). Звертаючись до князя, Філофей робить акцент не стільки на сильній державі Московського царства, скільки на тому, що в межах держави царя Василя «соборная апостольская церковь... больше солнца светится». Таким чином, Філофей сприймає, розуміє державу в її візантійському смислі — як гаранта благополучного служіння Церкви.

Наприкінці послання Філофей, аргументуючи своє твердження про те, що «твое христианское царство другим не сменится», наводить слова святого Іполита Римського (II–III ст.), підкреслюючи чітко виражену апокаліптичну, есхатологічну ідею: «Когда увидим, что Рим осажден персидскими войсками и персы вместе со скифами идут на нас с боем, тогда несомненно поймем, что то антихрист»²³⁷.

Таким чином, як справедливо зауважує відомий православний вчений пропресвітер Іоанн Мейєндорф, «для Філофея Москва була не тільки “Третім Римом”, але, що ще важливіше, “Римом останнім”, і він закликав великого князя до покаяння і до християнських чеснот, пояснюючи це близькістю Другого пришествя»²³⁸.

Трансформація есхатологічної ідеї «Москва — Третій Рим» в ідею політичну

Поступово есхатологічна за своїм початковим змістом ідея «Москва — Третій Рим» набуває все більше політичного звучання.

Московським царям XV століття було не до створення імперії, а тим більше політичного «Третього Риму», чи, точніше кажучи — Другого

²³⁶ Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж, 1988. С. 11.

²³⁷ «Послание великому князю Василию ...». Див. <http://old-rus.narod.ru/07.html>

²³⁸ Мейендорф Иоанн, протопресв. Рим, Константинополь, Москва. Исторические и богословские исследования. М., 2005. С. 190

Константинополя. Московські царі будували свою національну державу і мало цікавилися апокаліптикою, історіософією, символізмом. Велике князівство додало наслідки монгольського іга, проходило період важкої династичної боротьби, в якій Василій II, перш ніж повернути собі престол, був осліплений своїм супротивником. «Національна і частково “месіанська” самосвідомість росіян з’явилася пізніше. Вона проявилася як реакція на Флорентійський собор і падіння Константинополя, і ця реакція проявлялась поступово, ніколи не набуваючи форми офіційного *translatio imperii* від Константинополя до Москви»²³⁹.

З плином часу політичне розуміння цієї «ідеї Риму» починає стверджуватись у свідомості жителів Московського царства, і, що дуже цікаво, у свідомості православного населення Османської імперії, а саме — у греків. 1589 року Московська митрополія отримала від Константинопольської Церкви статус Патріархії. Ось як Патріарх Ієремія аргументує надання патріаршого статусу Московській митрополії: «Понежъ убо ветхий Рим падеся Аполинариевою ересью, Вторый же Рим, иже есть Костянтинополь, агарянскими внуцы — от безбожных турок — обладаем; твое же, о благочестивый царю, Великое Российское царствие, Третей Рим, благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое во едино собрася, и ты един под небесем христианский царь именуешься во всей вселенной, во всех христианах»²⁴⁰. В цих словах ми явно бачимо практично дослівний переказ ідеї Філофея. І це не дивно, оскільки православне населення Османської імперії знаходилося у важкому становищі. Сприймаючи державно-церковні стосунки в візантійських традиціях, потребуючи сильної державної влади, яка б захищала Церкву й допомагала їй, віруючі, які жили під владою Османської держави, сподівалися на сильну державну православну владу Московського царства, куди самі неодноразово їздили за милостинею. Про це свідчать багато листів, написаних східними патріархами до московських патріархів та царів. Наприклад, Антіохійський патріарх Іоаким IV пише першому патріарху Московському Іову: «Во всей подсолнечной один благочестивый Царь; впредь, что Бог изволит, здесь подобает быть Вселенскому Патриарху; а в старом Царьграде за наше согрешение вера христианская изгоняется от неверных турок»²⁴¹. Відомий патріарх Олександрійський Мелетій Пігас говорить: «Восточная Церковь и четыре Патриархата Православные не имеют другого покровителя,

²³⁹ Там же. С. 187.

²⁴⁰ Цит. по: лист митрополита Смоленського і Калінінградського Кирила (РПЦ) митрополиту Філадельфійському Мелітону (Константинопольський Патріархат). Див. рубрику «Офіційна переписка» на офіційному сайті Московського Патріархату: <http://www.mospat.ru/index.php?mid=210>

²⁴¹ Холмогоров Е. Третий Рим: очерк происхождения идеологии. Див. <http://www.pravaya.ru/side/584/709>

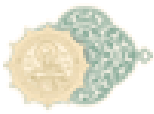
кромѣ Твоей Царственности, ты для них как бы второй Великий Константин. Да будет Твое Царское Величество общим попечением, покровителем и заступником Церкви Христовой и уставов богоносных отцов... Горячо заботься о ней, чтобы она, порабошенная и рассеянная среди ассириян, вавилонян и египтян, не исчезла до конца, подавляемая чрезмерными угнетениями и нуждами»²⁴². Ці слова можуть здатися дивними, але таким був менталітет епохи. Цікаво, що приблизно в той же час у Греції з'являються пророцтва, за якими настане день, коли з півночі прийде світловолосий народ і визволить Константинополь, а в Святий Софії знову залунає православний християнський спів. Ці пророцтва і дотепер знає кожен віруючий грек.

Окрім сказаного, наявність ідеї Третього Риму в згаданій грамоті може пояснюватись ще й тим, що сама грамота була, очевидно, складена вже під час перебування патріарха Ієремії в Москві, а не в Константинополі, і не виключено, що до її редагування доклали зусиль московські книжники. Саме ж надання статусу патріархії відбувалося, м'яко кажучи, з ініціативи державної влади взагалі і царя Федора Івановича зокрема, про що відкрито говорять російські церковні історики. Так чи інакше, але досліджувана нами ідея «політизується» і займає своє місце у свідомості та серцях людей XV і XVI століть.

Таке розуміння і благоговійне ставлення християн до ідеї «Третього Риму» взагалі, та до ідеї сильної царської влади зокрема, пов'язане з біблійними пророцтвами про прихід антихриста. У другому посланні апостола Павла до Фесалонікійців розповідається про ознаки пришестя антихриста. Згадавши про них, апостол каже: *И ныне вы знаете, что не допускает открыться ему в свое время. Ибо тайна беззакония уже в действии, только не совершится до тех пор, пока не будет взят из среды удерживающий теперь* (Фес. 2, 6–7). Християни усіх часів вірили, що «удерживающим», або грецькою «*катέχων*» (катехон) є сильна царська православна влада. І поки така влада на землі існує, доти антихрист прийти не може, тому що ця влада його «утримує». Знову ж апокаліптика!

Вище ми бачили, що в ідеї «Москва — Третій Рим» злились дві тенденції — релігійна й політична. При виділенні першої тенденції підкреслювався зв'язок з Першим Римом (або Другим — Константинополем), що затінювало релігійний аспект і виділяло державний, імператорський аспект. Виступаючи на перший план, державність могла не освячуватись релігією, а сама освячувати релігію, на що натякав вже Іван Грозний, мотивуючи верховенство державної влади тим, що Христос «божественным своим рождеством Августа кесаря прославив в его же кесарство родитися благоизволи, и его

²⁴² Холмогоров Е. Третий Рим: очерк происхождения идеологии. Див. <http://www.pravaya.ru/side/584/709>

и тем вспрослави и распространи его царство»²⁴³. А це вже прямий шлях до відкритого цезарепапізму.

Подвійна природа Константинополя як політичного символу дозволяла і подвійне тлумачення. Відповідно до першого — підкреслювалась лагідність («кротость») і священство, а відповідно до другого — влада та царство. Символічним вираженням першого тлумачення стає Єрусалим, а другого — Рим²⁴⁴.

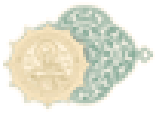
У XVII столітті ідея «Москва — Третій Рим» набуває саме символічного значення нового Єрусалиму. Ще в XVI столітті жителі Московського царства почали вважати, що старий Єрусалим зробився «непотребным», внаслідок того, що ним заволоділи невірні сарацини. Якщо для православного світу головним храмом була Свята Софія, то після 1453 року її місце зайняв храм Воскресіння Христового в Єрусалимі. Цікаво, що у XVI столітті московський патріарх Никон побудував під Москвою Новий Єрусалим із храмом Воскресіння — точною копією справжнього Єрусалимського. Правда, за це східні патріархи докоряли Никону, а згодом і згадали йому це в 1666 році на Соборі, рішенням якого його було змінено з патріаршого престолу. Так Москва приміряла на себе ідеологему нового Єрусалиму, проте вона їй не підійшла.

Зате ця ідеологема підійшла Києву. Історично склалося так, що у Києві не було сильної державної влади (Першого Риму), прийнятні, настільки сильної, якою вона в різні часи була у Москві. Київ реалізував себе як святе місто, яке має «духовне первородство», виражене, перш за все, у пророчих словах апостола Андрія про майбутнє цієї землі, а також у тому, що, за словами преподобного Нестора Літописця, «Київ — матір міст руських», звідки пішла не тільки «земля руська», але й по всіх руських землях розповсюдилась православна віра. До XIX століття вся Русь ходила в паломництво до Києво-Печерських преподобних, а саме місто в історичних джерелах називалось не лише «другим Єрусалимом», але й «горнім Єрусалимом», «третім уділом Богородиці», «Руським Сіоном». Та повернемося до Третього Риму.

Великий друг, а згодом і ворог патріарха Никона — цар Олексій Михайлович також поділяв ідею Москви — Третього Риму і навіть мав наміри розпочати війну з турками, щоб звільнити від їхньої влади православне населення Османської імперії. «З часів моїх дідів та батьків, — говорив цар, — до нас не перестають приходити патріархи, монахи та бідняки, які плачуть від образ, злоби та утисків своїх гнобителів, гнані великою нуждою та жорстокими утисками. Тому

²⁴³Успенский Б.А. Отзвуки концепции «Москва — Третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // «Культурное наследие Древней Руси» (Истоки. Становление. Традиции). М., 1976. С. 236–249. Цит. по: http://www.krotov.info/history/18/1/uspen_07.htm

²⁴⁴Там же.

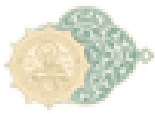
я боюсь, що Всевишній питає мене за них, і я взяв на себе зобов'язання, що, якщо Богу буде угодно, то я принесу в жертву своє військо, казну і навіть кров свою для їхнього визволення»²⁴⁵. Однак, перманентні війни з Польщею та небезпека зі сторони Швеції не дали йому можливості цього зробити. Цей цар вже вважав себе покровителем православних християн усього світу. Поступово усвідомлення «месіанства» починає проникати в думки московських царів.

В XVII столітті ідея «Москва — Третій Рим» зіштовхується і вступає в конфлікт з набагато древнішою та більш популярною в народі ідеєю — ідеєю «Святої Русі». Цей ідеал звертав увагу на внутрішнє благочестя, на чернече життя, на втечу в «пустелю». Можна сказати, що ця ідея більш співзвучна так званим «нестяжателям», головним представником яких був преподобний Ніл Сорський. В середині XVII століття ці дві ідеї зіштовхнулися і переможцем вийшла вже політизована імперська ідея «Москви — Третього Риму». Головними ж захисниками «святотурського ідеалу» стали так звані старообрядці, опоненти патріарха Никона та його нововведень. Але майбутнє було за «ніконіанами». Тим не менше, старообрядці виступають своєрідними апологетами ідеї «Москви — Третього Риму», особливо за часів царювання Петра I. Старовіри вважали цього царя антихристом, бо він змінив звичне розуміння царської влади. Влада царя, «удерживающего» — священна, а тому будь-яка зміна цієї влади призводить до змін на метафізичному рівні, — так вважали старообрядці. Вони й розробили нову концепцію «Росії — Вавилону», Росії Петра і західних монархів, які підміняють царську владу і церковні Таїнства. Від такої Росії вони тікають в ліси, на околиці імперії, де засновують свій тип суспільства²⁴⁶.

По-іншому складалась доля досліджуваної ідеї в так званій «петербурзький період» історії Росії. З перенесенням столиці в місто святого Петра виникла необхідність у новому історичному міфів, який би підніс значення північної столиці в свідомості населення імперії. Ідеологія петровської епохи проголошувала все, що було до Петра I часом невігаства та хаосу, часом безпросвітного панування релігії. Настання ж епохи Петра I вважалося точкою відліку нового часу, часу освіченості. Викреслюючи попередню історичну традицію, теоретики Петровської епохи зверталися до античності як до свого ідеального попередника. Таке повернення до політичних зразків античності нагадує часи європейського Відродження з його пошуками культурних зразків. Слід відзначити, що в такому нігілістичному підході, в такому викреслюванні частки своєї історії об'єктивно закладені риси історичної спадковості.

²⁴⁵ Холмогоров Е. Третий Рим: очерк происхождения идеологии. Див. <http://www.pravaya.ru/site/584/709>

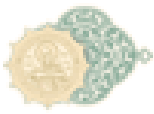
²⁴⁶ Александр Дугин. Москва: идея, доктрина, иероглиф. Див. <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/98/254/43.html>

Ідея Третього Риму не зникає, її можна простежити і тут, але вже в більш прихованому вигляді. Зовні її було відкинуто, але її присутність відчувається майже завжди, то впливаючи на реальну політику, то відіграючи лише семіотичну, символічну роль. Найменування нової столиці містом святого Петра асоціювалось не тільки з прославленням небесного покровителя Петра I, але й з уявленням про Санкт-Петербург як про Новий Рим у політичному розумінні цієї ідеї. Тут ми бачимо однозначну апеляцію до Першого Риму. Цікаво, що не лише у назві столиці, але і в її гербі присутні трансформовані мотиви герба Риму, а, точніше, Ватикану, як наступника Риму. А саме, схрещеним ключам на гербі Ватикану відповідають два схрещені якорі на гербі Санкт-Петербурга.

Разом із тим у Санкт-Петербурзі розвивається і культ святих апостолів Петра і Павла, покровителів міста Рим, де вони свого часу постраждали за Христа. Не випадково в назві міста святого Петра з'явилася і вставка «Санкт» (святий). Таким чином, нова столиця набувала містичного і релігійного значення. Та цікаво, що значення Санкт-Петербурга як Нового Риму полягає в тому, що святість там не головує, як це було в «московський період», а підпорядкована державності. Державна служба трансформується в «служение Отечеству», яке веде до спасіння душі. Молитву саму по собі у відриві від цього служіння Петро I вважав «ханжеством», а ось державна служба — це єдина істинна молитва. Це явне втручання мирського, секулярного, профанного начала в сферу релігії та використання її для досягнення своєї мети. Можливо, що саме в царині такої політичної філософії лежить і проголошення, за наказом Петра I, анафеми гетьману Івану Мазепі, провина якого була суто політичною, а не релігійною, як видно з тексту самого акту анафематствування: «Изменник Мазепа за клятвопреступление и за измену великому государю, буди анафема!»²⁴⁷. Канони Православної Церкви за порушення присяги передбачають лише тимчасове відлучення від участі в церковних Таїнствах, а не так зване велике відлучення — анафему. Історична об'єктивність вимагає визнати, що цар Петро I перевищив свої повноваження і втрутився в чисто церковні справи, а якщо точніше, то використав церковний фактор для досягнення своєї політичної мети, що є одним з проявів цезарепапизму, тобто втручання мирської влади в релігійну сферу. Тому не дивно, що після смерті патріарха Андріяна в 1710 році цар Петро I не дозволив обрати нового патріарха і з цього часу до 1918 року Руську Церкву очолював Священний Синод. Цей так званий «синодальний період» російські церковні історики оцінюють негативно, оскільки така модель не давала Церкві можливості незалежно

²⁴⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства. СПб. — К. — Харьков, 1903. С. 401–402.

звершувати свою місію. Таку поведінку царя Петра можна пояснити його симпатіями до протестантства, — релігійного вчення, яке проголошувало главою Церкви царя, короля, світську владу. Не будемо забувати, що Петро особисто відвідав Європу, зокрема, Голландію, де мав нагоду познайомитись із західними моделями державно-церковних стосунків так би мовити «з перших рук». Не випадково Петро наблизив до себе і такого видатного, відомого своїми протестантськими поглядами, церковного діяча, як Феофан Прокопович.

Святість Санкт-Петербурга — в його державності. З цієї точки зору Москва вважається символом неправдивої, «прикидної» святості. Тісний зв'язок староруської державності з Церквою, і навіть підпорядкування першої останній, викликали осуд та звинувачення Москви в тому, що вона проникається «папезним духом». Відповідно, Москва асоціювалась з папським Римом, який тому і вважався несправжнім. Складалась парадигма ідей, за якою саме така Москва і такий Рим протистояли Санкт-Петербургу — єдиному справжньому місту святого Петра.

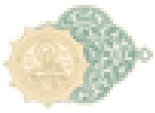
Таке місто, яке позиціонувало себе як нащадок Риму, не могло не мати центрального собору-символу. Таким собором став храм святих Петра і Павла, який знаходиться і сьогодні в Петропавлівській фортеці. Тут крізь «римську» символіку собору Петра і Павла знову проглядається ідея Москви — Третього Риму. Після смерті Петра I Петропавлівський собор в Санкт-Петербурзі стає аналогом Архангельського собору в Москві — місцем поховання російських царів.

В XIX столітті досліджувана нами ідея знаходить своє відображення в поглядах слов'янофілів, а саме у К.М. Леонтьєва, який відстоював для Росії візантійську модель розвитку.

Як не дивно, але повернення до москвоцентричної моделі, до ідеї Москви — Третього Риму, але в більш прихованому вигляді, приходить разом із революцією 1917 року. Здавалося, що виховані на західних авторитетах більшовики підуть далі по петербурзькому шляху розвитку. Але цього не сталося. Річ у тім, що більшовицька еліта походила з народних глибин, а народ завжди тяжів до Москви. «Третій Рим став столицею Третього Інтернаціоналу, а ідея загального спасіння через віру, що збереглася неушкодженою лише в межах Святої Русі, була замінена на місію побудови комунізму в усьому світі, відштовхуючись від унікального історичного досвіду російської соціалістичної держави. Міф більшовицької революції, соціалістичної Батьківщини і нового комуністичного порядку ідеально ліг на древні пласти колективного несвідомого»²⁴⁸.

Сьогодні політизована есхатологічна ідея «Москви — Третього Риму» користується особливою популярністю серед російського народу,

²⁴⁸ Александр Дугин. Москва: идея, доктрина, иероглиф. Див.
<http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/98/254/43.html>

але офіційно її не поділяють ні Руська Православна Церква, ні Російська Федерація. «Ідея Москви как Третьего Рима не является официальной доктриной Русской Православной Церкви», — однозначно заявив митрополит Смоленський і Калінінградський (нині — Святіший Патріарх) Кирил²⁴⁹.

Резюме

Ідея «Москва — Третій Рим» виникла в XV столітті в Москві як реакція на падіння Константинополя. Спочатку ця ідея носила яскраво виражений есхатологічний, апокаліптичний характер, та з плином часу набула сильного політичного звучання. В період з початку царювання Петра I до Жовтневої революції цю ідею офіційно було відкинуто, але вона існувала в прихованому вигляді. В цей час треба говорити про ідею Санкт-Петербурга як спадкоємця Першого Риму. З поверненням більшовиками столиці до Москви ідея Третього Риму знову оживала, наповнюючи змістом атеїстичні форми радянської держави. З розпадом Радянського Союзу ідея «Москва — Третій Рим» отримує нове дихання, повертає своє справжнє релігійно-політичне обличчя. Сьогодні росіяни, прагнучи відродити велич своєї держави, знову звертаються до цієї ідеї, хоча на офіційному рівні цю ідею не приймає ні Руська Православна Церква, ні Російська Федерація.

²⁴⁹ Див. лист митрополита Смоленського і Калінінградського Кирила митрополиту Філадельфійському Мелітону від 26.11.2004 р. в рубриці «Офіційна переписка» офіційного сайту Руської Православної Церкви: <http://mospat.ru/index.php?mid=210>